

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kroniek van het constitutioneel recht

Broeksteeg, J.L.W.; Emmerik, M.L. van; Geertjes, G.J.A.; Gennip, T.E.J.H. van; Uzman, J.

Citation

Broeksteeg, J. L. W., Emmerik, M. L. van, Geertjes, G. J. A., Gennip, T. E. J. H. van, & Uzman, J. (2023). Kroniek van het constitutioneel recht. *Nederlands Juristenblad*, 98(33), 2855-2865. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3677083>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3677083>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Kroniek van het constitutioneel recht

Hansko Broeksteeg, Michiel van Emmerik, Gert Jan Geertjes, Toni van Gennip & Jerfi Uzman¹

In deze kroniek worden de meest in het oog springende constitutionele ontwikkelingen van het afgelopen verslagjaar geschetst, zonder de pretentie van volledigheid. De val van het kabinet over de asielkwestie, de zogenaamde Spreidingswet, het geschil tussen Tweede Kamerlid Gündoğan en Volt, integriteitskwesaties in het (Europees) parlement, de provinciale verkiezingen met grote winst voor de BBB, de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november met deelname van de nieuwe partij van Omtzigt, Nieuw Sociaal Contract, diverse (voorstellen tot) grondwetswijzigingen, discussie over de oprichting van een Constitutioneel Hof en een rechtsstaat die zowel nationaal (staatscommissie rechtsstaat) als Europees op de agenda staat. Kortom, hier volgt een schets van de belangrijkste constitutionele ontwikkelingen.

Inleiding

Het afgelopen kroniekjaar stond weer bol van de interessante constitutionele ontwikkelingen. Afgelopen zomer viel het kabinet Rutte IV over de asielkwestie en op het moment van schrijven lijkt de Tweede Kamer de zogenaamde Spreidingswet te gaan goedkeuren en lopen vele partijen zich warm voor de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november aanstaande. Bijzonder ook is dat (voormalig CDA-) Tweede Kamerlid Omtzigt een nieuwe partij (het Nieuw Sociaal Contract) heeft opgericht met een onmiskenbaar staatsrechtelijk georiënteerde agenda, waaronder het voorstel om een Constitutioneel Hof op te richten. De schade door de gaswinning in Groningen en de nasleep van de Toeslagenaffaire vragen terecht blijvend aandacht van de Haagse politiek. De recente parlementaire enquête naar de aanpak van fraude in de sociale zekerheid laat wat dat betreft een tamelijk ontluisterend beeld zien. Toenmalige bewindslieden kozen ondanks onder meer sterk afwijzende adviezen van ambtenaren toch voor een strenge Fraudewet en trokken deze pas in na een vernietigend oordeel van de rechter. De strenge Fraudewet werd destijds door een ruime Kamermeerderheid aangenomen en daar zitten ook veel fracties bij die nu terecht tegen een buitenproportionele aanpak van fraude zijn. De tijdsgeest kan dus gelukkig veranderen maar het roept ook de vraag op of de waarborgen binnen ons democratisch bestel voldoende zijn om dit soort draconische wetgeving te voorkomen. Daarbij speelt ook de discussie over constitutionele toetsing niet alleen achteraf maar ook *ex ante*. Verder waarschuwt de vicepresident van de Raad van State, Thom de Graaf,

in de inleidende beschouwing van het jaarverslag over 2022 tegelijkertijd om bij de follow-up van kwesties die erg mis zijn gegaan (denk naast de Toeslagenaffaire ook aan de afhandeling van aardbevingsschade in Groningen) geen valse verwachtingen te wekken en goed te bezien in hoeverre nieuwe toezeggingen daadwerkelijk uitvoerbaar zijn.²

De klimaatkwestie speelt op allerlei terreinen een belangrijke rol, niet alleen bij de demonstratie van *Extinction Rebellion* op de A-12 in Den Haag maar ook in diverse rechtszaken waarin vervuiling een rol speelt (Tata Steel, Chemours).³ Verder kreeg een wijziging in Hoofdstuk 1 van de Grondwet hun beslag en staan er nog diverse plannen tot aanpassing van de Grondwet in de wachtkamer. In deze kroniek proberen we enkele van de constitutionele hoogtepunten te belichten.

Auteurs

1. Prof. mr. J.L.W. Broeksteeg, mr. dr. M.L. van Emmerik en mr. dr. T.E.J.H. van Gennip zijn verbonden aan de vaksectie staatsrecht van de Radboud Universiteit, mr. dr. G.J.A. Geertjes is verbonden aan de afdeling staats- en bestuursrecht van de Universiteit Leiden en prof. mr. J. Uzman is hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Deze kroniek bestrijkt een periode van een jaar en is afgesloten op 31 augustus 2023, waarbij nog een enkele latere ontwikkeling kon worden meegenomen. De

ruimte ontbreekt helaas om te verwijzen naar alle in het verslagjaar verschenen interessante constitutionele publicaties. Wij danken onze student-assistenten Daniëlle Dirksen (RU) en Lila Blankestijn (UvA) voor hun voorbereidende werkzaamheden.

Noten

2. Jaarverslag 2022 Raad van State, te raadplegen via www.raadvanstate.nl.
3. Deze laatste zaken zullen we in deze kroniek niet behandelen.

Staatsrecht en politiek

De afgelopen jaren openden wij dit kopje steevast met de constatering dat het afgelopen kroniekjaar op het terrein van het staatsrecht in politieke verhoudingen weer turbulent is geweest. Hoewel het afgelopen jaar voor politiek Den Haag zeker niet rustig is geweest, bleef het aantal ontwikkelingen met grote staatsrechtelijke betekenis beperkt. Toch valt er ook dit jaar weer voldoende over het staatsrecht in politieke verhoudingen te bespreken.

In de eerste plaats kreeg het geschil tussen Tweede Kamerlid Nilofar Gündoğan en de vereniging Volt Nederland een vervolg. In februari 2022 besloot de partijleiding van Volt om Gündoğans lidmaatschap van de Volt-Tweede Kamerfractie te schorsen en niet veel later ook definitief te beëindigen vanwege meldingen aan Gündoğans adres over 'grensoverschrijdend gedrag'. Ongeveer een maand later besloot de voorzieningenrechter van de Rechtbank Amsterdam echter dat de Volt-Tweede Kamerfractie niet zomaar daartoe had mogen besluiten.⁴ De voorzieningenrechter baseerde dat oordeel op de mede aan het Fractiereglement van Volt opgenomen procedurele waarborgen, zoals het recht op hoor en wederhoor. Bovendien was de voorzieningenrechter van mening dat de reeds genoemde meldingen ook in inhoudelijke zin het beëindigingsbesluit niet konden dragen.

Op 7 februari van dit jaar vernietigde het Hof Amsterdam de uitspraak van de Amsterdamse voorzieningenrechter.⁵ Het hof oordeelde dat Gündoğan geen belang meer had bij haar vordering tot intrekking van het door Volt genomen schorsings- en beëindigingsbesluit, omdat zij inmiddels als lid van Volt was geroyeerd en al had verklaard niet meer terug te willen keren in de Volt-Tweede Kamerfractie. Ook Gündoğans vordering tot schadevergoeding wees het hof af, omdat het onvoldoende aannemelijk was dat zij in een bodemprocedure zou worden toegewezen. Het hof baseerde deze gedachte op de stevige discussie die in de staatsrechtelijke literatuur was ontbrand over deze kwestie⁶ en op een recent vonnis van de Rechtbank Den Haag over de in 2019 door de partijleiding van de VVD genomen beslissing om Anne-Wil Duthler uit de VVD-Eerste Kamerfractie te verwijderen.⁷ De Rechtbank Den Haag overwoog in dat vonnis dat Kamerleden, mede op basis van artikel 67 lid 3 Grondwet, vrij zijn in de uitoefening van hun mandaat en autonoom moeten kunnen beslissen over de voortzetting van hun Kamerlidmaatschap. Dat uitgangspunt brengt, aldus nog steeds de Haagse rechtbank, mee dat Kamerleden niet gebonden zijn aan bepaalde (procedurele) regels als zij de samenwerking in een fractie met een Kamerlid willen beëindigen. Het lijkt er voorlopig op dat dit de heersende opvatting is in de rechtspraak over dergelijke conflicten; in een uitspraak van de Rechtbank Den Haag over een gemeenteraadslid

dat uit de CDA-fractie van de gemeenteraad van Landgraaf was gezet, volgde de Rechtbank Limburg dezelfde lijn.⁸

In de tweede plaats vond in dit kroniekjaar een unieke gebeurtenis plaats. Voor het eerst in de parlementaire geschiedenis stemde de Tweede Kamer over de schorsing van een Kamerlid wegens het niet correct opgeven van nevenfuncties. Het betrof Tweede Kamerlid Thierry Baudet (Forum voor Democratie), die net als zijn fractiegenoten Gideon van Meijeren en Freek Jansen, zijn functie als bestuurder bij de Amsterdam Media Group bv niet had laten registreren in het nevenactiviteitenregister van de Tweede Kamer. Daarmee handelden de drie FvD-Kamerleden in strijd met gedragsregel 3 van de Gedragscode Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Naar aanleiding van een klacht die hierover was ingediend deed het College van onderzoek integriteit Tweede Kamer aan de Kamer de aanbeveling om de leden Jansen en Van Meijeren twee sancties op te leggen, namelijk (i) de aanwijzing om hun bestuursfunctie alsnog te laten registreren en (ii) een berisping, mede omdat beide Kamerleden 'op geen enkele wijze' hadden meegewerkt aan het onderzoek van het College.⁹ Het College deed verder de aanbeveling om aan Baudet een zwaardere sanctie op te leggen, omdat hij al eerder een aanwijzing tot registratie en een berisping opgelegd had gekregen. Vanwege de recidive deed het College de aanbeveling om Baudet een schorsing van zeven aaneengesloten kalenderdagen op te leggen, waarbij Baudet zou worden uitgesloten van deelname aan plenaire vergaderingen (behoudens stemmingen), commissievergaderingen en aan andere activiteiten die binnen het verband van de Kamer worden gehouden. Op 18 oktober 2022 vond de stemming in de Tweede Kamer plaats naar aanleiding van deze rapportage, waarbij de Tweede Kamer met 119 stemmen voor en 2 tegen besloot om de aanbevelingen van het College over te nemen.¹⁰ Deze beslissing lijkt echter geen effect te hebben gesorteerd; nog altijd hebben de drie Kamerleden hun bestuursfunctie niet opgegeven in het nevenactiviteitenregister van de Tweede Kamer.¹¹

Ten slotte verdient nog een gebeurtenis kort de aandacht die waarschijnlijk niemand zal zijn ontgaan: de val van het kabinet-Rutte IV. Vlak voor het zomerreces ontstond een kabinetscrisis over het asielbeleid, die er uiteindelijk toe leidde dat het kabinet op 7 juli 2023 zijn ontslag aanbood aan de Koning. Slechts twee dagen na de val van het kabinet kondigden fractievoorzitters Attje Kuiken (PvdA) en Jesse Klaver (GL) aan een motie in te dienen, die ertoe zou moeten leiden dat minister-president Mark Rutte direct zou worden vervangen door een 'zakenpremier'.¹² Als deze motie zou zijn aangenomen, had dit zowel de contouren van de nog altijd niet gecodificeerde vertrouwensregel als de positie van een demissionair minister-president kunnen veranderen. Het kwam echter

Dat uitgangspunt brengt, aldus de Haagse rechtbank, mee dat Kamerleden niet gebonden zijn aan bepaalde (procedurele) regels als zij de samenwerking in een fractie met een Kamerlid willen beëindigen

niet eens tot indiening van de motie. Nadat Mark Rutte zijn vertrek uit de Nederlandse politiek had aangekondigd, lieten Kuiken en Klaver hun oorspronkelijke plan varen.¹³

De val van het kabinet brengt in ieder geval mee dat er binnenkort weer Tweede Kamerverkiezingen en dus ook een nieuwe kabinetsformatie zullen plaatsvinden. De Tweede Kamer lijkt te willen voorkomen dat de formatie weer net zo moeizaam verloopt als in 2021. Na al in het voorjaar van 2023 een evaluatierapport van de kabinetsformatie 2021/22 van de hand van Carla van Baalen en anderen in ontvangst genomen te hebben,¹⁴ heeft de Kamer vlak voor het sluiten van de kopijdeadline voor deze kroniek een voorlichting bij de Raad van State aangevraagd over de mogelijkheden voor een nieuwe inrichting van de verkenningfase.¹⁵ Meer valt daarover nu niet te zeggen. Uiteraard komen wij hierop in de volgende editie van de kroniek weer terug.

Grondwet

De Grondwet mocht dit jaar op grote belangstelling rekenen. Zo was er een rijke oogst aan boeken over de Grondwet.¹⁶ Daarnaast bleek ook dat er in Den Haag aandacht is voor de Grondwet. In de vorige kroniek kwam al een zes-tal grondwetswijzigingen aan de orde. Daar kwam er dit jaar nog één bij: artikel 1 Grondwet bevat nu twee extra non-discriminatiegronden: handicap en seksuele gerichtheid. Over de toegevoegde waarde van deze uitbreiding bestaat discussie. Discriminatie op grond van deze twee gronden was voor de grondwetsherziening immers ook al verboden. De toevoegingen lijken eerder een maatschappelijke betekenis te hebben dan een juridische.¹⁷

Voorts is een nieuw voorstel voor een grondwetsherziening ingediend door de regering in juni 2023 ter invoering van een terugzendrecht voor de Eerste Kamer. In essentie komt dit voorstel erop neer dat de Eerste Kamer

In essentie komt dit voorstel erop neer dat de Eerste Kamer een wetsvoorstel geamendeerd kan terugzenden, naast de al bestaande bevoegdheid van verwerpen of aannemen

een wetsvoorstel geamendeerd kan terugzenden, naast de al bestaande bevoegdheid van verwerpen of aannemen. De Tweede Kamer heeft dan de eindbeslissing over de inhoud van het aan haar gezonden voorstel. Kortom, de Tweede Kamer kan niet nog eens amenderen maar slechts aannemen of verwerpen. Daarna gaat het voorstel, mits het is aangenomen door de Tweede Kamer, nog een keer naar de Eerste Kamer.¹⁸ Dit voorstel beoogt dat de Eerste Kamer haar taak als heroverwegingskamer beter kan uitoefenen en zich vooral zal richten op de wetgevingskwaliteit en een verminderde politieke manifestatie van de Eerste Kamer.¹⁹ De Afdeling advisering heeft bij dit laatste punt terecht een vraagteken geplaatst. Het palet aan bevoegdheden van de Eerste Kamer neemt in de plannen van het voorstel toe en het is speculeren in hoeverre deze bevoegdheden niet te zeer om politieke redenen worden gebruikt.²⁰ Overigens bestaan er momenteel in totaal drie grondwetsvoorstellen ten aanzien van de positie van de Eerste Kamer. Naast het zojuist besproken voorstel liggen er in eerste lezing een voorstel betreffende de inrichting van de Eerste Kamer²¹ en een voorstel om de tweede

4. Rb. Amsterdam (vzr.) 9 maart 2022, ECLI:NL:RBAMS:2022:1089.

5. Hof Amsterdam, ECLI:NL:GHAMS:2023:276, AA 2023, afl. 3, p. 208-213, m.nt. Sillen.

6. Zie voor een goed overzicht van de discussie, inclusief verdere literatuurverwijzingen, de in de vorige noot genoemde annotatie van Sillen.

7. Rb. Den Haag 9 november 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:11389 (*Duthler e.a./VVD e.a.*).

8. Rb. Limburg 11 januari 2023, ECLI:NL:RBLIM:2023:266, *Gst.* 2023/44, m.nt. Broeksteeg.

9. Rapportage College van onderzoek integriteit Tweede Kamer d.d. 28 september 2022, bijlage bij *Kamerstukken II* 2022/23, 35351, nr. 1. Er was ook een klacht bij het College ingediend over het niet opgeven van neveninkomsten uit deze nevenfunctie door de drie genoemde Kamerleden. Het College meldt dat het niet heeft kunnen vaststellen of zij ook de verplichting hebben overtreden om neveninkomsten op te

geven. Het College had daarom geen oordeel uitgesproken over deze klacht.

10. *Handelingen II* 2022/23, nr. 13, item 13, p. 2 (18 oktober 2022).

11. Zie het overzicht 'Nevenfuncties 2022/23' op tweedekamer.nl/kamerleden_en_commissies/openbare_registers (laatst geraadpleegd op 2 oktober 2023). Zie verder voor een kritische bespreking van deze gang van zaken J.Th.J. van den Berg, 'Grenzen aan het parlementaire debat', *NJB* 2023/211, afl. 11, p. 216-217. Vgl. ook P.P.T. Bovend'Eert, Registratieverplichtingen en transparantie in het parlement, *TvCR* 2023, p. 82-95. Zie – in bredere zin – over de vraag of Nederlandse regelgeving voldoende bescherming biedt tegen Kamerleden die onwaarheden spreken over hun eigen achtergrond (n.a.v. het Amerikaanse Congreslid George Santos die in opspraak raakte nadat hij had gelogen over zijn eigen achtergrond) S.J. Pasterkamp, 'Liegend de Tweede Kamer in: bestaan er voldoende waarborgen tegen een Nederlandse George Santos?', *NJB* 2023/1956, afl. 27, p. 2262-2270.

12. 'GroenLinks en PvdA willen dat tijdelijke "zakenpremier" Rutte vervangt', *NOS/Nieuwsuur*, 9 juli 2023, via nos.nl.

13. 'Reacties op vertrek Rutte: "Verstandig besluit, respect voor zijn harde werk"', *nos.nl*, 10 juli 2023.

14. C. van Baalen, A. van Kessel, P. Bovend'Eert & M. van Twist, *Het vertrouwen zoek. De kabinetsformatie 2021/22 geëvalueerd*, Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2023, te raadplegen via tweedekamer.nl.

15. Zie de brief van de Tweede Kamervoorzitter aan de vicepresident van de Raad van State van 4 oktober 2023, inclusief relevante bijlagen, te raadplegen via tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2023Z16046&did=2023D40531 (geraadpleegd op 6 oktober 2023).

16. J.H. Gerards, J. Goossens & E.Y. van Vugt (red.), *Constitutionele verandering in Nederland? De grondwetswijzigingen van 2022-2023*, Den Haag: Boom juridisch 2023; A. Ellian & B.R. Rijpkema (red.), *Een nieuw commentaar op de Grondwet*, Amsterdam: Boom 2022; W.J.M. Voermans,

Onze constitutie, Amsterdam: Prometheus 2023. Tevens verscheen recent een nieuwe (zesde) druk van *Tekst & Commentaar Grondwet en Statuut*: P.P.T. Bovend'Eert, J.L.W. Broeksteeg, D.E. Bunschoten, J.W.A. Fleuren & H.G. Hoogers, *T&C Grondwet en Statuut*, Deventer: Wolters Kluwer 2023.

17. J.H. Gerards, 'De nieuwe discriminatiegronden van artikel 1 Grondwet: Lijnen in het debat', in: J.H. Gerards, J. Goossens & E.Y. Vugt (red.), *Constitutionele verandering in Nederland? De grondwetswijzigingen van 2022-2023*, Den Haag: Boom juridisch 2023, p. 271-305, met name p. 299.

18. *Kamerstukken II* 2022/23, 36374 (R2187), nr. 2.

19. *Kamerstukken II* 2022/23, 36374 (R2187), nr. 3, p. 1.

20. *Kamerstukken II* 2022/23, 36374 (R2187), nr. 4, p. 2.

21. *Kamerstukken II* 2019/20, 35532, nr. 2.

lezing in verenigde vergadering te verrichten.²² Deze voorstellen liggen stil, omdat de bedoeling is dat de drie voorstellen in onderlinge samenhang besproken worden in de Eerste Kamer. Naar verwachting ligt het voorstel betreffende het terugzendrecht voorlopig niet in de Eerste Kamer, want het voorstel is momenteel controversieel verklaard.²³

In de zomer van 2022 sneuvelde een initiatiefwetsvoorstel van Kamerlid Leijten (SP) in tweede lezing. Dit heeft Leijten niet ontmoedigd om het er nog eens op te wagen. Sterker nog, de dag nadat het laatstgenoemde voorstel sneuvelde, maakte zij direct een nieuw voorstel aanhangig ter invoering van een correctief bindend referendum. De Afdeling advisering van de Raad van State had hier moeite mee in zijn advies. Het zo kort op de verwerping in tweede lezing wederom met een voorstel komen is niet passend, zo stelde de Raad van State terecht.²⁴ Desondanks lukte het Leijten op 14 februari 2023 het initiatiefwetsvoorstel door de Tweede Kamer te loodsen (met 86 stemmen voor). Nota's van wijzigingen en amendementen hebben het voorstel op een aantal punten verbouwd. Nu bevat het voorstel geen duidelijk criterium voor een uitkomstdrempel en weinig grondwettelijke kaders voor het referendum binnen decentrale overheidsverbanden.²⁵ Tijdens de verkiezingen voor de Eerste Kamer van mei 2023 hebben de partijen die voorstander zijn van een correctief referendum (zoals de BBB) veel zetels gewonnen. In lijn der verwachting nam de Eerste Kamer het voorstel in eerste lezing aan op 10 oktober 2023.²⁶

Ten slotte heeft het Kamerlid Stoffer (SGP) een voorstel gemaakt om het gezinsleven te verankeren in de Grondwet in een artikel 10a. Dit voorstel is in internetconsultatie gegaan, waarna het bij de Raad van State ligt ter advisering. Naar verwachting zal dit voorstel dit jaar aanhangig worden gemaakt.

In de kroniek van vorig jaar kwam de hoofdlijnenbrief over constitutionele toetsing van 1 juli kort ter sprake.²⁷ Daarin sprak het kabinet zich uit voor een systeem van gespreide toetsing aan klassieke grondrechten. Dit jaar heeft de discussie op dit punt niet stilgestaan. Zo vond begin dit jaar in februari een interessant rondetafelgesprek plaats naar aanleiding van diverse *position papers*, onder andere ingediend door vooral hoogleraren staatsrecht en hoge rechters. De rode lijn van de meeste inbreng was dat rechterlijke toetsing van formele wetgeving aan de Grondwet waardevol zou kunnen zijn, mits voldaan is aan een aantal voorwaarden, te weten: er moet

eerst sprake zijn van een gemoderniseerde en materiële beperkingssysteem. De Raad van State vraagt terecht aandacht voor de rol van algemene rechtsbeginselen: van belang is dat bij een aanpassing van artikel 120 Grondwet duidelijk is of toetsing aan algemene rechtsbeginselen nu wel of niet mag. De sprekers in het rondetafelgesprek bleken in meerderheid geen duidelijke voorstander te zijn van een constitutioneel hof.²⁸

Een ander geluid op dit laatste punt volgde in de lijvige initiatiefnota-Omtzigt van april dit jaar.²⁹ De notitie geeft argumenten voor een constitutioneel hof. Deze notitie bevat een andere benadering aangezien zij aangeeft dat naast grondrechten ook bepalingen van interbestuurlijke en institutionele aard een toetsingskader moeten zijn voor een rechter. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de inlichtingenplicht van artikel 68 Grondwet. Bij dit soort kwesties bepleit de notitie de keuze voor een constitutioneel hof, zoals in Duitsland. De probleemanalyse van de notitie reikt duidelijk verder dan de hoofdlijnenbrief van het kabinet van vorig jaar.³⁰ Het achterliggende doel van de plannen is om de normativiteit van de Grondwet en de rechtsbescherming te versterken. De notitie geeft ook argumenten voor een algemene materiële beperkingsclausule.

Een originele invalshoek op de toetsingsmaterie gaf Vetzo in een artikel over (niet-bindende) declaratoire oordelen van rechters. Middels een vergelijking met onder andere het Verenigd Koninkrijk geeft hij aan dat vernieuwing op dit punt tot de mogelijkheden behoort.³¹ Kortom, op het toetsingsvraagstuk bestaan nu voldoende bespiegelingen en het is aan 'de politiek' om nu met een voorstel te komen.

Het kabinet heeft daarnaast een adviescollege ingesteld inzake de werking van artikel 57 Grondwet. Aanleiding hiervoor was dat in 2021 drie Kamerleden (Yesilgöz, Wiersma en Van Wyenburg) tot staatssecretaris werden benoemd terwijl zij Kamerlid bleven. Artikel 57 Grondwet bleek op dit punt voor onduidelijkheid te zorgen. De idee is dat dit college komt met een analyse van dit grondwetsartikel en met aanbevelingen ter verduidelijking.³²

Wetgeving

Naast de hiervoor genoemde ontwikkelingen die vooral de Grondwet op het oog hebben, zijn er diverse wetsvoorstellen van constitutionele betekenis, waarvan we er hier een enkele noemen. Zo heeft de regering een wetsvoorstel ingediend om de integriteit van rechtspraak te waarborgen.³³ De regering beoogt met dit voorstel onder andere te bepalen dat het rechterschap niet te verenigen is met het Kamerlidmaatschap. De Grondwet bevat deze incompatibiliteit niet. Verder beoogt de regering een regeling te realiseren over het melden en bezit van financiële belangen van rechters en over een rechterlijk integriteitsbeleid.³⁴

Daarnaast is er de 'post'-corona aanpassing van de Wet publieke gezondheid die een wettelijk kader biedt dat in gang kan worden gezet zodra sprake is van een infectieziekte met pandemisch karakter én indien het belang van de volksgezondheid dit vordert. Het voorstel markeert de betrokkenheid van het parlement en na diverse amendementen van de Tweede Kamer is onder meer een bredere proportionaliteitstoets op de gevolgen van te nemen maatregelen voor het maatschappelijk welzijn ingevoerd. Het voorstel voor een nieuw kiesstelsel met de titel 'met

De rode lijn van de meeste inbreng was dat rechterlijke toetsing van formele wetgeving aan de Grondwet waardevol zou kunnen zijn, mits voldaan is aan een aantal voorwaarden

één stem meer keus' (ook wel bekend als de uitkomst van het Burgerforum kiesstelsel) lijkt er voorlopig niet te komen. Na een zeer kritisch advies van de Raad van State in de zomer van 2022 heeft het kabinet het voorstel nader onderzocht en dat leidt tot aanpassingen. Het nieuwe voorstel gaat volgens minister Bruins Slot eerst in internetconsultatie en gaat wederom naar de Raad van State.³⁵

Decentralisatie

De in politiek opzicht belangrijkste gebeurtenis voor wat betreft de decentrale overheden in de afgelopen periode zijn toch wel de verkiezingen voor provinciale staten geweest. De klinkende overwinning van BBB in alle provincies – zij werd overal de grootste – vertaalde zich niet altijd in deelname aan het college van gedeputeerde staten; in Utrecht en Noord-Brabant viel BBB buiten de boot. In de vorige kroniek constateerden wij een versplintering van de gemeenteraden; hetzelfde geldt nu voor de provinciale staten. Het gevolg is (onder meer) dat de vorming van gedeputeerde staten de nodige tijd kostte. Dit college bestaat overal uit minimaal vier en soms tot zes politieke partijen.

De wetgever heeft in de tussentijd niet stilgezeten. Wij noemen enkele wetsvoorstellen, zonder daarbij compleet te kunnen zijn. Het initiatiefwetsvoorstel van de Kamerleden Van den Bosch (VVD) en Van der Molen (CDA) strekte tot het laten vervallen van het verplichte voorzitterschap door raadsleden van raadscommissies.³⁶ Daarmee zou het wetsvoorstel voorzien in een behoefte uit de gemeentelijke praktijk. Nadat de behandeling van het wetsvoorstel lang stillag en later werd overgenomen door Simons (VVD) en Van Dijk (CDA) volgde het voorstel van deze leden tot intrekking daarvan.³⁷

Het in de vorige kroniek genoemde voorstel in verband met de participatieverordening en het uitdaagrecht is nog bij de Tweede Kamer in behandeling. Inmiddels is de Nota naar aanleiding van het verslag verschenen. De Kinderombudsman heeft aandacht gevraagd voor (versterking van) participatie van kinderen en jongeren, die in het wetsvoorstel onvoldoende aandacht zou krijgen. De minister meent echter dat het tot de vrijheid van de decentrale overheden behoort om in hun verordening te regelen op welke wijze zij kinderen en jongeren willen betrekken bij beleids- en besluitvorming.³⁸

Per 1 januari 2023 trad de Wet bevorderen integriteit en functioneren decentraal bestuur in werking; de bepalingen over geheimhouding overigens per 1 april 2023.³⁹

Indien een raadslid een persoonlijk belang heeft, kon hij al niet deelnemen aan de stemmingen in de gemeenteraad. Dat is nu uitgebreid tot de beraadslagingen

De belangrijkste onderdelen van deze wet zijn de volgende. In artikel 13 Gemeentewet is opgenomen dat een raadslid niet meer 'uit andere hoofde' werkzaam mag zijn voor de gemeente. Dat levert overigens in de praktijk problemen op, omdat er raadsleden zijn die voor een gemeenschappelijke regeling (een vervoerregio, een werkbedrijf) werken, waar hun gemeente bij is aangesloten.⁴⁰ De regeling over stemverboden (artikel 28 Gemeenw) is aangescherpt. Indien een raadslid – kort weergegeven – een persoonlijk belang heeft, kon hij al niet deelnemen aan de stemmingen in de gemeenteraad. Dat is nu uitgebreid tot de beraadslagingen. Bovendien is de toepassing van artikel 2:4 Awb voortaan uitdrukkelijk uitgesloten van toepassing op de beraadslagingen en de stemmingen. Eerdere jurisprudentie van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State zorgde voor veel onduidelijkheid over deze toepassing.⁴¹ Beoogde wethouders moeten een verklaring omtrent gedrag kunnen overleggen (artikel 36a lid 2 Gemeenw). Ten slotte zijn de geheimhoudingsbepalingen, die voorheen verspreid in de Gemeentewet waren opgenomen, nu in Hoofdstuk VA (artikel 87-89) opgenomen. De raad hoeft niet langer de geheimhouding, bijvoorbeeld opgelegd door het college, in de eerstvolgende raadsvergadering te bekrachtigen, maar hij heeft wél bevoegdheid deze geheimhouding op te heffen (artikel 89 lid 4 Gemeenw). Nieuw is ook de mogelijkheid dat de burgemeester geheimhouding legt op stukken die bij hemzelf berusten (artikel 87 Gemeenw).

Over integriteit gesproken: de Rechtbank Rotterdam sprak Richard de Mos, raadslid en voormalig wethouder van 'Hart voor Den Haag' (en enkele anderen), vrij van lidmaatschap van een criminele organisatie en van omkoping. Vooral dat laatste is staatsrechtelijk relevant: diverse ondernemers hebben partijdonaties gedaan. Dat waren: stelde de rechtbank vast, geen giften aan De Mos persoonlijk,

22. Kamerstukken II 2019/20, 35533, nr. 2.

23. Kamerstukken II 2022/23, 36408, nr. 16, p. 1.

24. Kamerstukken II 2022/23, 36160, nr. 4, p. 2.

25. Kamerstukken I 2022/23, 36160, nr. A.

26. Zie het verslag van het debat op 3 oktober 2023 en dat van het debat en de stemming op 10 oktober 2023 op www.eerste-kamer.nl.

27. Kamerstukken II 2021/22, 35925 VII, nr. 169. Zie hierover kritisch: H.G. Hoogers, 'Kroniek van een aangekondigde revolutie:

de hoofdlijnenbrief inzake constitutionele toetsing', *TvCR* 2022/4, p. 274-294.

28. Zie voor alle papers en voor een live-registratie van het debat: tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2023A00306 (geraadpleegd op 26 september 2023).

29. Kamerstukken II 2022/23, 36344, nr. 2.

30. Kamerstukken II 2022/23, 36344, nr. 2, p. 17.

31. M.J. Vetzo, 'Declaratoire innovatie. Of: hoe de ene verklaring van onverenigbaarheid de andere niet is', *RM Themis* 2022/5,

p. 207-221.

32. *Stb.* 2023, 184, Kamerstukken II 36194.

33. Kamerstukken II 2022/23, 36243, nr. 2-3.

34. Zie J.E. Soeharno, 'Gezag door mysterie. Transparantieverplichtingen voor rechters voor giften, nevenbetrekkingen en financiële belangen', *TvCR* 2023, p. 114-128.

35. Kamerstukken II 2022/23, 36200 VII, nr. 176, p. 6.

36. Kamerstukken II 2019/20, 35397, nrs.

1-3. Het voorstel betrof ook de Provinciewet en de Wet openbare lichamen BES.

37. Kamerstukken II 2022/23, 35397, nr. 9;

Kamerstukken I 2022/23, 35397, F, G.

38. Kamerstukken II 2022/23, 36210, nrs. 6 en 7.

39. *Stb.* 2022, 444. Ook hiervoor geldt dat de wet ook de Provinciewet en de WolBES wijzigt; wij concentreren ons op de wijzigingen in de Gemeentewet.

40. Kamerstukken II 2022/23, *Aanhangsel* 2692.

41. Zie onder meer: ABRvS 7 augustus 2002, AB 2003/3, m.nt. Neerhof (Winsum); ABRvS 6 februari 2013, JB 2013/62, m.nt. Timmermans (Zeeman Vastgoed).

Bovendien stelde de rechter vast dat de bepaling in de APV zodanig is geformuleerd dat hiermee de inhoud van de meningsuiting is gereguleerd, hetgeen de lokale regelgever niet is toegestaan

maar aan de politieke partij. Niet valt vast te stellen dat de positie van De Mos door deze donaties is verbeterd.⁴² Er zijn geen regels omtrent giften en transparantie daaromtrent aan en door lokale politieke partijen; de op handen zijnde Wet op de politieke partijen wil daarin wel voorzien.⁴³

Ook op 1 januari 2023 trad de Wet versterking decentrale rekenkamers in werking.⁴⁴ De belangrijkste wijziging daarin betreft de afschaffing van de rekenkamerfunctie, ook wel rekenkamercommissie genoemd. Daarvan maakten raadsleden deel uit. De wetgever hecht aan de onafhankelijkheid van de lokale rekenkamers, die nodig is om (vooral) de gemeenteraad van informatie te voorzien, nodig voor een goede politieke controle van het college. Ook de bevoegdheden van de rekenkamers zijn uitgebreid, onder meer met betrekking tot onderzoek naar privaatrechtelijke rechtspersonen, die bijvoorbeeld zorg of ondersteuning in het sociaal domein inkopen.

Voor wat betreft het openbare-orderecht is het wetsvoorstel tot uitbreiding van de sluitingsbevoegdheid van artikel 174a Gemw het meest relevant.⁴⁵ Het voorstel strekt ertoe dat burgemeesters de bevoegdheid krijgen om een woning te sluiten, indien – kort weergegeven – de openbare orde rond de woning is verstoord door ernstig geweld of de bedreiging daarmee (schietpartijen rond het pand, of beschieting van het pand zelf), dan wel doordat in de woning een wapen wordt aangetroffen. De Tweede Kamer heeft het voorstel aangenomen; de plenaire behandeling in de Eerste Kamer stond op de agenda bij de afsluiting van deze kroniek.

Verder deed de Rechtbank Midden-Nederland uitspraak over het online gebiedsverbod. De burgemeester van Utrecht had het (onder oplegging van een last onder dwangsom) een persoon verboden om online uitlatingen te doen die zijn aan te merken als het door uitdagend gedrag aanleiding geven tot wanordelijkheden. Grondslag was artikel 2:2 APV, waarin was opgenomen een verbod om op een openbare plaats op enigerlei wijze door uitdagend gedrag aanleiding te geven tot wanordelijkheden. Deze persoon had eerder op Telegram een pamflet verspreid waarmee hij opriep tot een gewelddadige confrontatie met de politie. De rechtbank oordeelde dat een 'openbare plaats' een fysieke plaats is en dat een groepschat op social media dat niet is. Bovendien stelde de rechter vast dat de bepaling in de APV zodanig is geformuleerd dat hiermee de inhoud van de meningsuiting is gereguleerd, hetgeen de lokale regelgever niet is toegestaan.⁴⁶ Deze zelfde rechtbank deed uitspraak over een provinciaal vlaggenverbod. Een dergelijk vlaggenverbod (op grond waarvan het ophangen van een omgekeerde Nederlandse vlag verboden was) kwam volgens de voorzieningenrechter in strijd met de vrijheid van meningsuiting zoals beschermd door artikel 7 lid 3 Grondwet. Deze rechter paste terecht

de Tilburgse klassieker toe:⁴⁷ de lagere regelgever mag geen beperking aan de inhoud van een meningsuiting stellen (dat is voorbehouden aan de formele wetgever) en het in dit arrest gecreëerde verspreidingsrecht mag slechts worden beperkt voorzover de inhoud van dit recht op vrije meningsuiting niet wordt geraakt en er gebruik van enige betekenis overblijft, hetgeen in onze casus niet aan de orde was.⁴⁸ Een moderne klassieker dus voor de huidige lichte studenten staatsrecht.

Ten slotte nog de waterschappen. Een initiatiefvoorstel van de Kamerleden Bromet (GroenLinks) en De Groot (D66) over de samenstelling van het algemeen bestuur van waterschappen is door de Eerste Kamer aangenomen. Het aantal geborgde zetels in dat bestuur wordt teruggebracht naar vier: twee voor vertegenwoordigers van de landbouw en twee voor natuurorganisaties. De geborgde zetels voor het bedrijfsleven komen te vervallen. Daardoor zijn er meer zetels te verdelen voor de verkiezingen van de ingezetenen (zie vooral artikel 12 en 13 Waterschapswet). In eerste instantie wilden de initiatiefnemers alle geborgde zetels laten vervallen, maar de Tweede Kamer amendeerde het wetsvoorstel aanzienlijk. Een motie waarin de initiatiefnemers werd verzocht om een novelle om aldus de geborgde zetels voor het bedrijfsleven te behouden, werd – nadat eerst de stemmen staakten – verworpen.⁴⁹ Het debat over het voorstel spitst zich, ook in de staatsrechtelijke literatuur, toe op de vraag of waterschappen nog wel aan te merken zijn als functioneel bestuur, indien de te behartigen belangen niet meer duidelijk zichtbaar zijn in het algemeen bestuur daarvan.⁵⁰

Europese ontwikkelingen: de rechtsstaat...

Bij het schrijven van deze kroniek wordt in Brussel de 60ste sterfdag van Robert Schuman herdacht. Niet de componist (met dubbel-n), maar de Franse politicus die mede aan de basis van het Europese project stond. Hoe zou deze grootvader van de Unie naar de EU van vandaag hebben gekeken? Met trots vermoedelijk, maar toch ook met enige zorg. Volgens het jaarlijkse rapport *Liberties* van een groep Europese ngo's die zich bezighouden met mensenrechten en de rechtsstaat, gaat het nog altijd niet de goede kant op met de democratische rechtsstaat in de Europese lidstaten.⁵¹ Het Europees Parlement deelt die zorgen. In september vorig jaar, nam het een resolutie aan die Hongarije aanmerkte als een 'electoral autocracy' en spoorde het de commissie aan tot daadkrachtig optreden.⁵²

Dat daadkrachtige optreden is er ook gekomen, zij het aanvankelijk aarzelend. Over het nieuwe rechtsstaatsmechanisme van de Unie is het in deze rubriek al vaker gegaan.⁵³ Het veelbesproken mechanisme, dat Europese financiering verbindt met het naleven van de rechtsstaat,

was vanaf het begin controversieel. Nadat het Hof van Justitie vorig jaar het beroep ertegen van Hongarije en Polen afwees, bleef het de vraag of er bij de Commissie en de lidstaten voldoende politieke wil was, om tot effectieve sancties te komen. Met name Hongarije dreigde belangrijke wetgeving te blokkeren als het daadwerkelijk tot financiële maatregelen zou komen. In december kwam het tot een anticlimax: de Hongaarse regering staakte het verzet nadat het tot een akkoord gekomen was, waarbij Hongarije 55% op het zogenaamde Cohesiefonds werd gekort, in ruil voor coronaherstelgelden waaraan echter ook rechtsstaateisen werden gesteld.⁵⁴ Of het allemaal genoeg en effectief is, moet natuurlijk nog worden afgewacht. Intussen gaat het debat onverminderd voort. Zo nam het Europees Parlement in juni van dit jaar een resolutie aan waarin het zich openlijk afvroeg of het Hongarije van Orbán in juli 2024 eigenlijk wel het halfjaarlijkse voorzitterschap van de Raad van Ministers kon overnemen.

Het leidde tot getergde reacties uit Boedapest. Dat het Europees Parlement zich onlangs ook voegde in een infractieprocedure bij het Hof over de omstreden Hongaarse 'anti-LHBTI-wet', zal dat er niet beter op hebben gemaakt.⁵⁵

Ook de Poolse rechtsstaat blijft de EU intensief bezighouden. Vorig jaar bespraken we de controversiële rechtspraak van het Poolse grondwettelijk tribunaal, dat niet alleen de principiële voorrang van het Unierecht betwistte, maar ook enkele bepalingen uit de Unieverdragen ongrondwettig verklaarde. In februari maakte de Commissie, niet onverwacht, bekend dat men de kwestie voor het Hof van Justitie brengt.⁵⁶ Het dossier komt bovenop de inmiddels óók door de Commissie aangespannen infractieprocedure over de zogenaamde Poolse 'Russische invloedwet', die een staatscommissie de bevoegdheid geeft om onderzoek te doen naar overheidsfunctionarissen die in de periode 2007-2022 onder Russische invloed zouden hebben gehandeld ten nadele van het openbaar belang. Die wet, ook wel betekend als de 'Tusk-wet', zou vooral bedoeld zijn om belangrijke oppositieleiders uit te schakelen: de commissie mag bij beschikking namelijk personen maximaal tien jaar het recht ontnemen om een openbaar ambt te bekleden.

In Luxemburg lijkt het rechtsstaatsdossier inmiddels tot substantiële rechterlijke werklast te leiden. In juni deed het Hof van Justitie een principiële uitspraak over de omstreden Poolse tuchtkamer van het Hooggerechtshof (waarover we ook al in eerdere edities berichtten en die inmiddels is opgeheven). Volgens Commissie en Hof is de onafhankelijkheid van deze tuchtkamer niet buiten twijfel, en zet dat ook de onafhankelijkheid van de rechters onder druk die aan haar toezicht onderhevig zijn. In het inbreukarrest van 5 juni bevestigt het Hof nog maar eens dat de toetsing van de naleving van de waarden van de rechtsstaat door de lidstaat tot de bevoegdheid van het Hof behoort, en oordeelt het dat die lidstaten elke teruggang op het vlak van de waarde van de rechtsstaat dienen te vermijden. Met een knipoog naar de Poolse constitutionele rechtspraak wordt bovendien herhaald dat lidstaten zich niet met een beroep op hun Grondwet aan zulke verplichtingen kunnen onttrekken. Tot slot overweegt het Hof dat ook het feit dat de Poolse wetgeving de toetsing of de nationale rechter in staat is effectieve rechtsbescherming te bieden, exclusief toewijst aan het hooggerechtshof, neerkomt op een schending van het Unierecht.⁵⁷ Een maand later ging het Hof in op de gevolgen van dat oordeel in een lopende (prejudiciële) procedure. De tuchtkamer besloot in 2020 tot schorsing (en strafrechtelijke vervolging) van een rechter uit Warschau. Gevraagd of het Unierecht zich verzet tegen schorsing van een rechter door zo'n tuchtkamer waarvan de onafhankelijkheid niet boven twijfel verheven is, benadrukt het Hof van Justitie dat nationale rechterlijke instanties een dergelijke beschikking van de tuchtkamer buiten toepassing moeten laten wanneer dat nodig is om de voorrang van het Unierecht te waarborgen. Overwegingen van rechtszekerheid en gezag van gewijsde vormen, aldus het Hof, daarvoor geen belemmering. Het Unierecht vereist voorts dat de betrokken rechter de bij hem aanhangige strafprocedure onverkort kan blijven uitoefenen en dat de rechters die diens zaken toegewezen kregen, de zaak dienen te verwijzen naar de geschorste rechter.⁵⁸

Al met al lijkt het erop dat de ontwikkelingen op het terrein van de rechtsstaat, met name het Hof in een *landing pattern* heeft gezet richting een duidelijkere normering van het gerechtelijk systeem van de lidstaten. In die

42. Rb. Rotterdam 21 april 2023, ECLI:NL:RBROT:2023:3199.

43. Zie nader L.S.A. Trapman, 'Transparantie van partijfinanciering op landelijk en decentraal niveau', *TvCR* 2023, p. 71-81.

44. *Stb.* 2022, 430.

45. *Kamerstukken II* 2022/23, 36217, nrs. 1-3.

46. Rb. Midden-Nederland 3 februari 2023, ECLI:N:RBMNE:2023:375, AB 2023/82, m.nt. Brouwer & Schilder, *JB* 2023/105, m.nt. De Jong.

47. HR 28 november 1950, ECLI:NL:HR1950:1, *NJ* 1951/137.

48. Rb. Midden-Nederland 30 mei 2023, ECLI:NL:RBMNE:2023:2457, AB 2023/231, m.nt. Brouwer & Schilder, *JB* 2023, 171,

m.nt. Martens.

49. *Kamerstukken II* 2022/23, 35608, M.

50. K.M. Landman, 'Het initiatiefvoorstel Bromet/De Groot: wettelijk wangedrocht of democratische doorstart van het waterschap?', *TvCR* 2022, p. 295-304.

51. Civil Liberties Union for Europe, *Liberties – Rule of Law Report 2023* (te vinden op: liberties.eu/en/campaigns/rule-of-law-report-2023/158).

52. Resolutie van 15 september 2022, no. P9_TA(2022)0324.

53. Zie de recente Nijmeegse oratie van Petra Bárd, *Rule of law. Sustainability and mutual trust in a transforming Europe*, Den Haag: Eleven 2023.

54. Vgl. E. Zalan, 'EU secures deal with

Hungary, unblocks joint aid to Ukraine', *EUObserver.com*, 13 december 2022.

55. Beroep ingesteld door de Europese Commissie op 19 december 2022, C-769/22 (*Commissie/Hongarije*); E. Zalan, 'EU Parliament joins court case against Hungary's anti-LGBTI law', *EUObserver.com*, 21 maart 2023.

56. Persbericht van 15 februari 2023; Beroep ingesteld op 17 juli 2023, C-448/23 (*Commissie/Polen*).

57. HvJ EU (Grote Kamer) 5 juni 2023, C-204/21, ECLI:EU:C:2023:442 (*Commissie/Polen*). Zie ook de conclusie van A-G Collins, van 15 december 2022.

58. HvJ EU (Grote Kamer) 13 juli 2023, C-615/20 en C-671/20,

ECLI:EU:C:2023:562 (Y.P. en M.M.). Zie ook de conclusie van A-G Collins, van 15 december 2022, ECLI:EU:C:2022:986. Een week eerder oordeelde het EHRM in een zaak van een van dezelfde rechters dat de tuchtprocedure in alle EVRM-opzichten rammelde en constateerde schendingen van de artikelen 6 lid 1, 8 en 10 EVRM: *Igor Tuleya/Polen*, nrs. 21181/19 en 51751/20, *NJB* 2023/194. Vergelijk overigens tevens de conclusie van A-G Ramos, van 2 maart 2023 (C-718/21, ECLI:EU:C:2023:150), in een andere zaak waarin het uitoefenen van de rechterlijke functie na de pensioenge-rechtigde leeftijd centraal stond.

richting wijzen ook enkele Roemeense arresten van het Hof. Ook daarin stond gedeeltelijk het judiciële tuchtrecht centraal. Zo zette het stevige vraagtekens bij de onafhankelijkheid van de, voor tuchtrechtelijk onderzoek verantwoordelijke *Chief Inspector* (en de mogelijkheden om tegen deze *Chief Inspector* zelf een klacht in te dienen).⁵⁹ Anderzijds zag het ruimte voor een regeling volgens welke de promotie van rechters naar een hoger rechtscollege in handen is van een commissie bestaande uit rechters van dat hogere college, mits de normen voor bevordering en de procedure daarvoor in voldoende mate twijfel wegnemen over de onafhankelijkheid van de desbetreffende rechters.⁶⁰

Dat het rechtsstaatsdossier ook voor Nederland relevant is, blijkt uit de jaarlijkse rechtsstaatmonitor die de Europese Commissie ook dit jaar weer uitbracht.⁶¹ Daarin komt Nederland naar voren als een land waarin sprake is van een groot vertrouwen in de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, en dat als een van de minst corrupte landen ter wereld wordt gezien. De Commissie constateert dat Nederland enige vooruitgang boekt ten aanzien van de aanbevelingen van het vorige rapport (digitalisering van de rechtspraak, integriteit en aanpakken politieke draaieurconstructies, aanpakken structurele problemen die samenhangen met de kinderopvangtoeslagaffaire). De boodschap is vooral om op precies deze dossiers op de ingeslagen weg verder te gaan. Het aanpakken van lobbytransparantie blijft daarbij de rode draad.

...en de overige Europese rechtspraak

Men zou met al die strubbelingen omtrent de rechtsstaat bijna vergeten dat het Hof van Justitie ook nog wel wat anders te doen heeft. Voor wie dat niet meer op het netvlies had, publiceerde het Hof dit voorjaar wat statistieken over het eigen werk. Daaruit blijkt, aldus Hofpresident Lenaerts dat 'van de instelling, meer dan ooit gevraagd [wordt] om rechterlijke beslissingen te geven [...] op de grote uitdagingen van onze tijd'.⁶² Het past naadloos bij de trend die politicoloog Ran Hirschl weleens heeft aangeduid als *the judicialization of mega-politics*.

Een van de grote uitdagingen die inmiddels weer wat zijn weggeëbd, betreft de Brexit. Die lijkt, na corona en de Oekraïneoorlog alweer zo lang geleden. Deze zomer verwierp het Hof van Justitie definitief de beroepen van Britse burgers die het verlies van hun rechten als Europese burgers aanvochten.⁶³ Kort gezegd ziet het Hof geen procesbelang voor die burgers bij een Europese rechter: de beslissing om een eind te maken aan hun Europees burgerschap en de daarmee verbonden rechten is het uitvloeisel van de soevereine wil van het Verenigd Koninkrijk geweest. Wie daarmee niet kan leven moet zijn volksvertegenwoordiger schrijven, niet een Europese instelling. Misschien een wat kil antwoord op een vraag die toch in essentie de inhoud van de onderhandelingen tussen de Britse regering en de Unie betrof, maar ook een die vanuit de politieke context en de rol van het Hof van Justitie te billijken valt.

Interessant vanuit het leerstuk van de doorwerking van internationaal recht, was ook een conclusie van advocaat-generaal Čapeta.⁶⁴ Daarin ging het om de uitleg van een bepaling uit een IE-verordening in het licht van het Verdrag van Parijs inzake de bescherming van industriële

eigendom. Volgens de appellant in hoger beroep, had het Gerecht in eerste aanleg ten onrechte een lacune in het EU-recht 'opgevuld door het Verdrag van Parijs rechtstreekse werking toe te kennen'. De appellant keert zich voornamelijk tegen het impliciete oordeel van het Gerecht dat de verdragsregeling rechtstreekse werking

Maar gesteld dat géén sprake is van rechtstreekse werking, had het verdragsrecht dan wel interpretatieve werking in de EU-rechtsorde kunnen hebben?

zou hebben. A-G Čapeta is dat niet met appellant eens en ziet wel degelijk mogelijkheden voor rechtstreekse werking. Maar gesteld dat géén sprake is van rechtstreekse werking, had het verdragsrecht dan wel interpretatieve werking in de EU-rechtsorde kunnen hebben? Het ontkennde antwoord dat Čapeta op die vraag geeft, is vanuit het perspectief van het Nederlandse staatsrecht opvallend. Voor de A-G ligt de ratio vooral in het motief van de rechter om rechtstreekse werking te ontkennen: is dat om de politieke flexibiliteit van de Uniewetgever te waarborgen, dan heeft het ook weinig zin om wél interpretatief aan de slag te gaan. Het is in een benadering die in elk geval tot nadenken stemt.

Tot slot wees ook het Gerecht een aantal interessante arresten. Een aantal daarvan betrof hogelijk politiek getinte kwesties. Het meest in het oog springt wellicht de uitspraak over het opheffen van parlementaire immuniteit van de Catalaanse Europarlementariër Puigdemont.⁶⁵ Die wordt, samen met enkele medestanders, al enige tijd door de Spaanse justitie gezocht om zich bij de strafrechter te verantwoorden voor het houden van een onafhankelijkheidsreferendum. De parlementaire immuniteit die verbonden is aan het lidmaatschap van het Europees Parlement, werd door het EP op verzoek van het Spaanse Hoogerechtshof opgeheven. Het daartegen gestelde beroep van Puigdemont c.s. is nu door het Gerecht afgewezen. De kwestie blijft om meerdere redenen gevoelig liggen, niet het minst omdat Puigdemont en zijn partij bij het schrijven van deze kroniek een belangrijke sleutel tot regeringsvorming in handen hebben.

Een minstens zo opzienbarende zaak betreft een onderzoek van het Europees Parlement naar belangenverstrengeling en potentieel misbruik van EU-fondsen door de Tsjechische oud-premier Babiš. Tijdens zijn premierschap zou deze onvoldoende afstand hebben gehouden van zijn bedrijf Agrofert.⁶⁶ Het parlement nam er een resolutie over aan maar die berust volgens Babiš en Agrofert op een onjuiste voorstelling van zaken. Agrofert verzocht het Europees Parlement daarom tot inzage in de documenten die aan die resolutie ten grondslag lagen. Het Parlement weigerde toegang tot enkele documenten,

en Agrofert toog naar het Gerecht. Dat wees het beroep af, deels omdat Agrofert geen procesbelang meer had bij publicatie, en deels omdat het parlement toereikend gemotiveerd had waarom openbaarmaking lopend onderzoek van de Europese Commissie zou ondermijnen. Interessant is dat Agrofert zich ook nog beriep op een hoger algemeen belang bij openbaarmaking: de rechten van de verdediging bij ernstige beschuldigingen zoals deze. Het Gerecht erkent dat de rechten van de verdediging een zwaarwegend algemeen belang zijn, maar overweegt dat deze rechten zich in casu concretiseren in het subjectieve belang van verzoekster om zich te verdedigen, zodat het belang waarop verzoekster zich beroept, geen algemeen maar een particulier belang is. Een soortgelijke redenering is te vinden in een arrest van het Hof van Justitie over de toegang tot documenten van de Europese Centrale Bank (ECB).⁶⁷ In het licht van de functie van de verordening waarop Agrofert zich beriep (algehele openbaarheid en niet slechts inzage door betrokkenen), is dat een begrijpelijke lijn, maar ook een die de vraag oproept hoe de rechten van de verdediging zich dan ooit in de praktijk als algemeen belang kunnen manifesteren.

Tot slot, nog een korte verwijzing naar de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Dat oordeelde in maart dat de ongemotiveerde weigering, door een hoogste rechtscollège, om een prejudiciële vraag te stellen aan het Luxemburgse collega-Hof, een schending opleverde van artikel 6 EVRM.⁶⁸ Dat is niet uniek.⁶⁹ Nieuw is wel dat het EHRM heropening van de nationale zaak, aanwijst als *'appropriate redress'*, iets dat het Unierecht tot dusver nog niet lijkt te eisen.

Europese politieke instituties

Afgezien van het rechtsstaatsdossier, waren er ook nogal wat politieke ontwikkelingen in de Unie. De oorlog in Oekraïne heeft in dat verband op allerlei terreinen stevige gevolgen.

Maar ook het *memorandum of understanding* dat de EU sloot met de Tunesische regering (de zogenaamde "Tunesië-deal") kan niet onvermeld blijven. Het gaat om een stevig pakket afspraken over handel, energie en migratie. Dat laatste trok vooral de aandacht én kritiek, want hoe de Europese instellingen de rechtsstatelijkheid van de Tunesische 'partner' inschatten blijkt althans niet uit de juichende persberichten van de Europese Commissie.⁷⁰

Over de rechtsstaat en mensenrechten gesproken. In Qatar gaat het daarmee prima. Dat hield tenminste lange tijd de voormalige Griekse vicepresident van het Europees Parlement, Eva Kaili vol. Maar toen de Belgische politie haar in december arresteerde en in haar omgeving allereerste koffers met contant geld vond, leek die conclusie eerder ingegeven door effectief monetair lobbywerk, dan door gedegen onderzoek. Sindsdien heeft het Europees Parlement nog wat orde op zaken te stellen, want inmiddels blijkt dat Kaili bepaald niet de enige was die met zulke gevulde koffers rondliep. Parlementsvoorzitter Metsola kondigde prompt een 14-puntenplan aan om de integriteit van haar medeparlementariërs te waarborgen, maar daarna verliep het proces wat stroperig. In september van dit jaar ging het Europees Parlement echter akkoord met een nieuwe gedragscode waarin striktere regels voor Europarlementariërs zijn opgenomen.⁷¹

Constitutionele rechtspraak

Dat de rechter in toenemende mate geconfronteerd wordt met stevige maatschappelijke uitdagingen geldt niet alleen voor de Europese hoven, maar zeker ook voor de Nederlandse rechter. Aan uitdagingen is er momenteel geen gebrek. Roept de wereldwijde vluchtelingen crisis bijvoorbeeld indringende vragen op voor Europa? Ook Nederland heeft met deze kwestie te maken. Het huidige demissionaire kabinet kan erover meepraten. Het viel, zoals hiervoor al werd aangestipt, nadat het de coalitie-

Dat de rechter in toenemende mate geconfronteerd wordt met stevige maatschappelijke uitdagingen geldt niet alleen voor de Europese hoven, maar zeker ook voor de Nederlandse rechter

59. HvJ EU 11 mei 2023, C-817/21, ECLI:EU:C:2023:391 (*Inspectia Judicială*).

60. HvJ EU 4 mei 2023, C-40/21, ECLI:EU:C:2023:367 (*Agentia Națională de Integritate*).

61. Zie 'Verslag over de rechtsstaat 2023 Europese Commissie: landenhoofdstuk Nederland', *NJB.nl*, 6 juli 2023; werkdokument Europese Commissie, SWD(2023) 819 final. Zie over de vitaliteit van de Nederlandse rechtsstaat overigens ook: C.

Kuypers & R. Tinnevelt, 'Een weerbare Nederlandse rechtsstaat', *NJB* 2023/1159, afl. 17, p. 1382-1389.

62. Persbericht van 3 maart 2023, no. 42/23.

63. HvJ EU 15 juni 2023, C-499/21P, ECLI:EU:C:2023:479 (*Silver*); C-501/21P, ECLI:EU:C:2023:480 (*Shindler*).

64. Conclusie van 13 juli 2023, C-382/21P, ECLI:EU:C:2023:576 (*EUIPO/The KaiKai Company*). Op dezelfde dag nam A-G Kokott een overigens lezenswaardige conclusie over de bevoegdheid om aan te wijzen wie namens de Unie verdragen mag ondertekenen (C-551/21, ECLI:EU:C:2023:579).

65. Gerecht EU 5 juli 2023, T-115/20, ECLI:EU:T:2023:372 (*Puigdemont c.s./Parlement*).

66. Gerecht EU 28 september 2022, T-174/21, ECLI:EU:T:2022:586 (*Agrofert/*

Parlement). Zie overigens tevens: Gerecht EU 25 januari 2023, T-163/21 (*De Capitani/Raad*), over de toegang tot documenten van werkgroepen i.h.k.v. het wetgevingsproces binnen de Raad.

67. HvJ EU 27 april 2023, C-782/21, ECLI:EU:C:2023:345 (*Aeris Invest/ECB*).

68. EHRM 14 maart 2023, appl. nr. 57378/18 (*Georgiou/Griekenland*).

69. Zie eerder o.a.: EHRM 8 april 2014, appl. nr. 17120/09 (*Dhabi/Italië*); EHRM 13 februari 2020, appl. nr. 25137/16 (*Sanofi-Pasteur/Frankrijk*). Zie in bredere zin J. Krommendijk, 'Straatsburg als hoeder van het EU-recht', *NJB* 2023/2123, afl. 29, p. 2462-2471.

70. Vgl. C. van de Wiel & W. Al Ali, 'Tunesië-deal zit vol "juridische bochten"', zeggen experts', *NRC Handelsblad* 17 juli 2023.

71. Zie persbericht, 'Parliament strengthens rules on integrity, transparency and accountability', europa.eu/european_council/en/press-room/20230911PR04919/parliament-strengthens-rules-on-integrity-transparency-and-accountability. Zie nader P.P.T. Bovend'Eert, 'Een snoepwinkel voor corruptie aan te pakken in het Europees parlement', *NJB* 2023/588.

fracties niet was gelukt om overeenstemming te bereiken over oplossingen voor de aanzienlijke opvangproblemen van vluchtelingen. Die problemen waren vorig najaar aanleiding voor Vluchtelingenwerk Nederland om in kort geding tegen de staat te eisen dat de staat ten minste zou zorgen voor adequate opvang volgens de Europese en internationale normen. Rechtbank Den Haag ging daar grotendeels in mee.⁷² Het leidde tot een uitvoerig dictum, waarin de voorzieningenrechter zeer gedetailleerd omschreef hoe de opvang van vluchtelingen er wel en niet uit moest zien en aan de verplichting om daarin te voorzien concrete termijnen verbond. Staatssecretaris Van der Burg liet de Tweede Kamer bij brief weten dat het hem niet mogelijk was om aan alle gestelde termijnen te voldoen. Hij liet weten om die reden te hebben besloten tot turbospoedappèl bij het Hof Den Haag. Of daar een zekere ironie in zit, mag de lezer zelf uitmaken. In hoger beroep kwam het gerechtshof in elk geval tot min of meer dezelfde conclusies als de voorzieningenrechter, maar de termijnen kwamen deze keer in het rechterlijk bevel niet terug.⁷³ Volgens het hof is het voldoende aannemelijk dat de staat niet binnen een concreet te bepalen termijn in redelijkheid aan de verplichte maatregelen kan voldoen. Bijzonder is in dat verband overigens dat het hof aan die afweging bovendien een persoonlijk element toevoegde, door te overwegen dat het niet twijfelt 'aan de grote inzet van de huidige verantwoordelijke staatssecretaris'. Het kan zo op de grafsteen van het huidige demissionaire kabinet.

De grote uitdagingen van deze tijd betreffen zeker ook de wijze waarop de drie staatsmachten in de trias omgaan met de traumatische toelagenaffaire. In dat verband werd reikhalzend uitgekeken naar twee uitspraken die de grote kamer van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State dit jaar zou doen met betrekking tot de toetsing (of de interpretatie) van formele wetgeving die *prima facie* in strijd zou zijn met het evenredigheidsbeginsel. Vorig jaar bespraken we reeds de conclusie die staatsraad advocaat-generaal Snijders in die zaken nam.⁷⁴ In beide zaken ging het om ouders die tegen een, op het oog, dwingendrechtelijke bepaling aanliepen die voorschreef dat zij geen aanspraak maakten op kinderopvang-toeslag over een periode die meer dan drie maanden vóór het aanvragen ervan lag, ook al hadden zij daar materieel recht op. De vraag of dat in hun geval wel evenredig was, confronteerde de Afdeling met twee kwesties. De eerste was of het toetsingsverbod van artikel 120 Grondwet misschien restrictievere uitleg behoeft. De tekst van deze bepaling verbiedt, strikt genomen, namelijk niet dat de rechter wetten ook aan rechtsbeginselen toetst. Sinds het welbekende *Harmonisatiewet*-arrest, gaat de rechter echter van een ruime reikwijdte van het toetsingsverbod uit. Eerder betoogden de staatsraden advocaat-generaal Widdershoven en Wattel, dat de tijd gekomen is om van die ruime lezing afscheid te nemen.⁷⁵ Hun collega Snijders vond dat in zijn conclusie te ver gaan en ook de Afdeling maakt in de twee zogenaamde '1 maart-uitspraken' duidelijk dat het nu in elk geval nog te vroeg is voor de rechter, om zelfstandig aan artikel 120 te gaan sleutelen.⁷⁶

De vervolgvraag betrof de mogelijkheid om in bepaalde bijzondere gevallen vanwege 'niet de in de wet verdisconteerde omstandigheden' tot een uitzondering te komen (de zogenaamde 'contra-legemtoepassing'). Ook hier kiest de

Afdeling voor de weg van de behoedzaamheid. Weliswaar stelt ze buiten twijfel dat het evenredigheidsbeginsel contra legem kan worden toegepast, bij de vraag of de wetgever zich van de 'hardvochtigheid' van de regeling bewust was geweest, is het antwoord van de Afdeling dat dit toch wel mag worden aangenomen. Daarmee wordt afgeweken van de (ruimhartiger) benaderingen die advocaten-generaal Widdershoven en Wattel, én Snijders, eerder kozen. Al met al lijkt de conclusie vooral dat de grote kamer, bestaande uit rechters van alle hoogste bestuursrechters, vooral voor het anker van *judicial restraint* is gaan liggen. De boodschap is kennelijk, dat als de wetgever voor ongekend onrecht zorgt, hij de kastanjes dan ook zelf maar uit het vuur moet halen. Dat laat onverlet dat sprake lijkt van een ontwikkeling richting een zelfbewustere rechter. Op dezelfde dag ging de Afdeling er bijvoorbeeld wel toe over om een ministeriële regeling opzij te zetten wegens strijd met evenredigheidsbeginsel.⁷⁷ Voor de vele ontwikkelingen op het terrein van de evenredigheid, die uitdrukkelijk ook een constitutionele dimensie hebben (zoals de vraag naar de rol van de diverse actoren binnen de trias, wetgever, bestuur en rechter) verwijzen we de lezer naar de Kroniek van onze bestuursrechtelijke collega's.

De rode draad van de 'grote maatschappelijke vragen van deze tijd' leidde de Nederlandse rechter ook langs het demonstratierecht. Dat wordt niet zelden ingezet in de context van urgente sociale kwesties, en in toenemende mate op originele plaatsen. Agrarisch Nederland ontdekte de snelweg al als favoriete manifestatieplaats om de stikstofproblematiek op de agenda te krijgen, en ook *Extinction Rebellion* vraagt daar geregeld aandacht voor het wereldwijde klimaatprobleem. Vooral in dat laatste geval wordt nog – naast een waterwerper⁷⁸ – ook weleens het strafrecht ingezet. Het leidde onder meer tot een persbericht waarin het College voor de Rechten van de Mens signaleerde dat het demonstratierecht op deze manier onder druk kwam te staan.⁷⁹ Het afgelopen jaar zagen we dan ook een reeks van rechtbankuitspraken over demonstreren op de snelweg. De teneur is dat zo'n demonstratie weliswaar onder de reikwijdte van het demonstratierecht valt, maar dat optreden daartegen al snel proportioneel zal zijn.⁸⁰ In de meeste gevallen konden gebiedsverboden voor klimaatactivisten aanvankelijk door de rechterlijke beugel.⁸¹ Deze zomer werden die alsnog opgeheven vanwege de gebrekkige effectiviteit van het gebiedsverbod om manifestaties op de A12 tegen te gaan.⁸² Tegelijkertijd was een eerdere betoging van *ER* in het kantoor van een pensioenbeleggingsmaatschappij volgens Hof Arnhem-Leeuwarden nog te beschouwen als een rechtmatige uitoefening van het demonstratierecht.⁸³

Een bijzondere uitoefening van het demonstratierecht waarmee bestuurders en de rechtspraak zich weinig raad lijken te weten, betreft voorts het demonstreren voor abortusklinieken.⁸⁴ Dergelijke manifestaties leidden tot een reeks rechtbankuitspraken, met wisselende uitkomsten. In sommige gevallen was sprake van onvoldoende gemotiveerde voorschriften van de burgemeester.⁸⁵ In andere gevallen was de rechter van oordeel dat de mate van indringendheid en vastberadenheid waarmee betogers proberen bezoekers van de abortuskliniek persoonlijk aan te spreken, achterna te lopen en hen na te roepen, het gedrag van de betogers zodanig maakt dat van wanordelijkheden kan worden gesproken.⁸⁶

Van abortus is het, tot slot, nog maar een kleine stap naar anticonceptie. De Hoge Raad wees in december arrest over de vraag of de Wet verplichte geestelijke gezondheidszorg (Wvggz) kan dienen als grondslag voor een rechterlijke machtiging tot verplichte anticonceptie. De wet geeft de rechter die bevoegdheid, aldus de Hoge Raad, niet uitdrukkelijk. Evenmin blijkt uit de parlementaire geschiedenis dat de vraag of het gedwongen toepassen van anticonceptiemiddelen kan gelden als vorm van verplichte zorg onder de Wvggz door de wetgever onder ogen is gezien. Bij die stand van zaken legt de Hoge Raad het wettelijk stelsel uit conform artikel 8 EVRM, dat een voldoende duidelijke en voorzienbare wettelijke grondslag eist. De Wvggz biedt zo'n wettelijke grondslag volgens de Hoge Raad uitsluitend wanneer sprake is van een situatie waarin een zwangerschap voor de betrokkene aanzienlijk risico op levensgevaar of ernstig lichamelijk of psychisch letsel zou inhouden. Volgens de Hoge Raad biedt de Wvggz geen wettelijke grondslag voor het verplicht toepassen van anticonceptiemiddelen ter voorkoming van zogenoemd onverantwoord ouderschap of van ernstige nadelen die voor de betrokkene zouden zijn verbonden, niet zozeer aan de zwangerschap of de bevalling zelf, maar aan het krijgen van een kind.⁸⁷

Besluit

Na een schets van enkele belangrijke ontwikkelingen zullen wij geen poging doen de constitutionele balans op te maken. Wij noemen hier nog wel het belangwekkende feit van het aanbieden van excuses voor het Nederlandse slavernijverleden eerst door premier Rutte namens de regering en op 1 juli, Ketji Koti, door Koning Willem-Alexander, hetgeen ons een belangrijke en terechte reactie lijkt.⁸⁸

Verder kan nog worden vermeld dat het een vruchtbaar staatsrechtelijk oratiejaar was. Ingrid Leijten bena-

drukte in haar Tilburgse oratie dat een sterker constitutioneel bewustzijn van belang is voor het vertrouwen in de overheid.⁸⁹ Hansko Broeksteeg besprak in zijn Nijmeegse oratie de vraag of geschillen tussen overheden, behalve door de rechter, niet ook bestuurlijk kunnen worden beslecht.⁹⁰ Jerfi Uzman onderzoekt of de steeds verder toenemende maatschappelijke dimensie van zaken die aan de rechter worden voorgelegd gevolgen moeten hebben voor het constitutionele recht.⁹¹ Joost Sillen besprak in zijn Maastrichtse intreerede de ontwikkeling van de staatsrechtwetenschap met aan de ene kant Nijmeegs staatsrecht dat positivistisch en daarmee waardenvrij zou zijn en aan de andere kant een meer waardegebonden beoefening van de staatsrechtwetenschap.⁹² Daarbij is het overigens de vraag of het Nijmeegs staatsrecht daadwerkelijk waardenvrij was. Alleen al het afscheidscollege van Tijn Kortmann wijst toch een heel andere kant uit, waar hij aan de hand van vele onderwerpen juist een oproep doet de overheid (de rechtspraak inclusief) kritisch te blijven benaderen, men zou bijna denken aan een Toeslagen-affaire *avant la lettre*.⁹³

Ten slotte kan worden gezegd dat veel in beweging is zowel in de politiek (verkiezingen Tweede Kamer) als in het staatsrecht (Toeslagenaffaire, integriteitstwesties, constitutionele toetsing etc.), maar het nog niet duidelijk is welke kant de politieke en staatsrechtelijke ontwikkelingen uitgaan. De in februari 2023 gestarte Staatscommissie rechtsstaat onder leiding van Henk Kummeling doet onderzoek naar de samenwerking van de verschillende staatsmachten, mede naar aanleiding van de Toeslagenaffaire. De rapportage verschijnt naar verwachting in juni 2024, waarover in de volgende kroniek meer. Over de inhoud daarvan en uiteraard andere belangwekkende constitutionele ontwikkelingen hopen we u volgend jaar weer nader te informeren. •

72. Rb. Den Haag (vzr.) 6 oktober 2022, ECLI:NL:RBDHA:2022:10210.

73. Hof Den Haag 20 december 2012, ECLI:NL:GHDHA:2022:2429, AB 2023/58, m.nt. Rodrigues, JV 2023/156, m.nt. Barkhuysen & Van Emmerik. Zie ook: T. Barkhuysen, 'Adequate (nood)opvang van asielzoekers: niet onmogelijk', NJB 2023/1554, afl. 22.

74. Conclusie van 18 mei 2022, ECLI:NL:RVS:2022:1441.

75. Conclusie van 7 juli 2021, ECLI:NL:RVS:2021:1468.

76. ABRvS 1 maart 2023, ECLI:NL:RVS:2023:772, AB 2023/128, m.nt. Van Zanten, r.o. 9.9. Zie ook: ABRvS 1 maart 2023, ECLI:NL:RVS:2023:852. Daarover eveneens: J.J.J. Sillen, 'De bestuursrechter en de toetsing van de wet aan rechtsbeginselen', *Ars Aequi* 2023, p. 355-363; T. Barkhuysen, 'Toetsing van formele wetgeving aan rechtsbeginselen: de rechter moet de harmonisatiewetblokkade opheffen', *NJB* 2022/2095, afl. 30.

77. ABRvS 1 maart 2023, ECLI:NL:RVS:2023:828.

78. W. Jong, 'De inzet van Duitse waterwerpers in Den Haag', *NJB* 2023/1241, afl. 18, p. 1482-1484.

79. 'College: demonstratierecht onder druk door aanhouding A12-demonstranten', *NJB.nl*, 31 januari 2023.

80. Vgl. o.a. Rb. Den Haag 13 januari 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:174; Rb. Den Haag 2 augustus 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:11458.

81. Vgl. Rb. Den Haag 28 februari 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:2284; ECLI:NL:RBDHA:2023:2286. Zie echter ook: Rb. Den Haag 28 februari 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:2286, waarin werd overwogen dat het enkele oproepen tot een blokkade van de A12 op zichzelf nog geen ernstige verstoring van de openbare orde betreft.

82. Vgl. o.a. Rb. Den Haag 23 mei 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:7390; ECLI:NL:RBDHA:2023:7392.

83. Hof Arnhem-Leeuwarden 16 februari 2023, ECLI:NL:GHARL:2023:1359. Soortgelijk met betrekking tot een betoging bij een ministerie: Hof Amsterdam 21 november 2022, ECLI:NL:GHAMS:2022:3308.

84. Vgl. N. Swart & B. Roorda, 'Beperkt de burgemeester de betogingsvrijheid te vergaand? Een analyse van de rechtspraak inzake demonstraties bij abortusklinieken', *NJB* 2023/1088, afl. 16, p. 1314-1321.

85. Zie o.a. Rb. Midden-Nederland 3 augustus 2022, ECLI:NL:RBMNE:2022:3095; Rb. Noord-Holland 14 november 2023, ECLI:NL:RBNHO:2022:9957; ECLI:NL:RBNHO:2022:9960.

86. Rb. Noord-Nederland 12 mei 2023, ECLI:NL:RBNNE:2023:1920. Zie ook: Rb. Amsterdam 13 september 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:5477.

87. HR 9 december 2012, ECLI:NL:HR:2022:1850, NJ 2023/6, m.nt. Legemaat.

88. Zie ook de op 4 oktober 2023 namens

de Nederlandse regering door Staatssecretaris Koninkrijksrelaties Van Huffelen op Curaçao aangeboden excuses voor de mensonterende behandeling van slavenleider Tula in 1795.

89. A.E.M. Leijten, *Grondrechten, grondvertrouwen en de relationele constitutie* (oratie Tilburg) 2023.

90. J.L.W. Broeksteeg, *Conflicten tussen overheden*, Deventer: Wolters Kluwer 2023 (wordt nog uitgegeven).

91. J. Uzman, *Drie beginselen van constitutioneel (proces)recht* (oratie Amsterdam, UvA), 2023.

92. J.J.J. Sillen, *Law for whom?* (oratie Maastricht), Boom juridisch: Den Haag 2023. Zie ook de op 13 oktober 2023 geplande oratie van J. Goossens aan de Universiteit Utrecht onder de intrigerende titel *De terugkeer van het staatsrecht*, waarover volgende keer meer.

93. C.A.J.M. Kortman, *Staatsrecht en raison d'état* (afscheidscollège Nijmegen), Kluwer: Deventer 2009.